

מזקרה אני דורש

במה לעיון במקראות בדרך רבותינו

גליון מס' 34

פרשת האזינו

ה'תשפ"ג

הרב ישעיהו לוי שליט"א

שהכלב בא ונושך אתכם ואתם צועקים אלי ותדעון היכן אני. משל לאדם שהרכיב בנו על כתפו ויצא לדרך. היה אותו הבן רואה חפץ ואומר, אבא טול חפץ זה ותן לי, והוא נותן לו, וכן שניה וכן שלישית. פגעו באדם אחד, אמר לו אותו הבן, ראית את אבא? אמר לו אביו, אינך יודע היכן אני? השליכו מעליו ובא הכלב ונשכו."

"ועתה", אפוא, "כתבו לכם את השירה הזאת ולמדו את בני ישראל, שימה בפיהם למען תהיה לי השירה הזאת לעד בבני ישראל. כי אביאנו אל האדמה אשר נשבעתי לאבותינו זבת חלב ודבש ואכל ושב ודשן ופנה אל אלהים אחרים ועבדום ונאצוני והפר את בריתי. והיה כי תמצאן אתו רעות רבות וצרות וענתה השירה הזאת לפניו לעד..." (דברים לא, יט-כא).

פעמים רבות כבר הזהירה תורה על איסור עבודה זרה ועונשה, בהבלטה בספר דברים, ובסמוך בתוכחות הארוכות והקשות שבסדרים 'כי תבא' ו'נצבים'. מה אפוא תוסיף השירה?

הל' תגמלו זאת (לב, ו)

על ייחודה וייעודה של שירת האזינו

הן אילו לא הכילה שירת האזינו יותר מחזרה על התראות קודמות, גם אז היא הייתה נחוצה, לזכור את ההעדאה ולשוותה נגדנו תמיד, שכן רק בצורת שיר מובטחנו "כי לא תשכח מפי זרעו" (שם, כא). אבל עיקרה של השירה הוא תוכן אחר מיוחד רק לה.

נאמר כהסבר לצורך בשירה, "וחרה אפי בו ביום ההוא ועזבתים והסתרת פני מהם והיה לאכל ומצאנו רעות רבות וצרות, ואמר ביום ההוא הלא על פי אין אלהי בקרבי מצאוני הרעות האלה" (שם, יז). לדעת רמב"ן אמירת "הלא על פי אין אלהי בקרבי מצאוני הרעות האלה" היא התעוררות תשובה. "איננו וידוי גמור... אבל הוא הרהור וחרטה, שיתחרטו על מעלם ויכירו כי אשמים הם". ולולי

דבריו אנחנו, ששמענו באזנו לא פעם את ההתרסה, "היכן היה האלוקים בשואה", יכולנו לפרש ש"אין אלהי בקרבי" היא מסקנה כפרנית שעלול העם להסיק מתוך ש"היה לאכל", כאילו "עזב ה' את הארץ" (יחזקאל ח, יב). לפיכך ממשיך הכתוב מיד, "ואנכי הסתר אסתיר פני ביום ההוא על כל הרעה אשר עשה" (דברים לא, יח), לשוב ולהדגיש שלא תהיה העלמות אלוקית אלא רק הסתרה. או שאחר השמעת "אין אלהי בקרבי" עוד תגבר ההסתרה, "הסתיר אסתיר", על דרך שהביא רש"י בפירושו לשמות יז, ח על אודות היגד דומה: "תמיד אני ביניכם ומזומן לכל צרכיכם, ואתם אומרים 'ה'ש' ה' בקרבנו אם אין' (שם, ח)? חייכם

וזוהו סדרה (אמנם בנטיית מגדולי המפרשים):
מן "האזינו השמים" עד "הבו גדל לאלהינו" (דברים לב, א-ג), פתיח ורשות.

"הצור תמים פעלו, כי כל דרכיו משפט; אל אמונה ואין עול, צדיק וישר הוא" (שם, ד). מכאן מתפתח הטיעון שבשירה. חרף מחשבתכם, לא הוזנח "אדם פדגי הים" (חבקוק א, יד), במחשכים הרחק מעין שלמעלה, אלא הכל אירע בדין מדוקדק.

"שחת לו לא, בננו מומם; דור עקש ופתלתל" (שם, ה). "מפי עליון לא תצא הרעות והטוב" (איכה ג, לח). אם חל "שחת" בבנינו, קלקול מעשה או קלקול הגוף כתולדה ממנו, "משחתם בהם מום בם" (ויקרא כב, כה), ומה ילינו על ה'. בתיאור "דור עקש ופתלתל" מתגלה תופעה שתלך ותאפיין את השירה: התעמתות לא נגד חוטאים אלא עם שוטים עקומי מדע. השירה קוראת פחות לתשובה מאשר לבניה.

"הל' תגמלו זאת, עם נבל ולא חכם; הלא הוא אביך קנך, הוא עשך ויכננך" (דברים לב, ו). המכונה של "זאת" עמום לכאורה, כי לא שורר עדיין על פשע מסוים. אך

לדרכנו מבואר ש"זאת" היא הליהוג "על פי אין אלהי בקרבי מצאוני הרעות האלה", הראוי ל"עם נבל" שכן "אמר נבל בלבו אין אלהים" (תהלים יד, א), "ולא חכם" מפני שטיפשות של ילד טיפש היא לשאול, "היכן אבא"; "הלוא הוא אביך קנה, הוא עשך ויכננה". מעולם "היה אותו הבן רואה חפץ ואומר, אבא טול חפץ זה ותן לי, והוא נותן לו, וכן שניה וכן שלישית". והנמשל: "זכר ימות עולם, בינו שנות דר ודר; שאל אביך ויגדך, זקניך ויאמרו לך. בהנחל עליון גוים, בהפרידו בני אדם; יצב גבלת עמים למספר בני ישראל. כי חלק ה' עמו; יעקב חבל נחלתו", כאילו אין לו בעולמו אלא אתכם. "ימצאוהו בארץ מדבר ובתהו ילל ישמן; יסבנהו, יבוננהו, יצרנהו כאישון עינו. כנשר יעיר קנו, על גוזליו ירחף; יפרש כנפיו יקחהו, ישאנהו על אברתו. ה' בדרך ינחנו ואין עמו אל נכר" (דברים לב, ז-יב). כה קשור בכם וקרוב בתוכם היה ועודנו אלוהים שעליו אתם תוהים אם הוא נמצא.

אבל, "ירכבהו על במתי ארץ, ויאכל תנובת שדי... וישמן ישרון ויבעט, שמת עבית כשית; ויטש אלוה עשנה, וינבל צור ישעתו". מי אפוא יואשם בעזיבה ובנטישת מי. "יקנאנהו בזרים, בתועבת יכעיסהו. יזבחו לשדים לא אלה, אלהים לא ידעום; חדשים מקרב באו, לא שיערום אבותיכם. צור ילךך תשי ותשפח אל מחללך" (שם, יג-יח). הכל כתחזית, "כי אביאנו אל האדמה אשר נשבעתי לאבותי, זבת חלב ודבש, ואכל וישבע ודשן, ופנה אל אלהים אחרים, ועבדום ונאצונו והפר את בריתי" (שם לא, כ).

וירא ה' וינאץ מכעס בניו ובנותיו. ויאמר, אסתירה פני מהם, אראה מה אחריתם; כי דור תהפכת המה, בנים לא אמן בם" (שם לב, יט-כ), לקיים את הנאמר, "וחרה אפי בו ביום ההוא ועזבתים והסתרתי פני מהם והיה לאכל ומצאוהו רעות רבות וצרות". "הם קנאוני בלא אל, כעסוני בהבליהם; ואני אקניאם בלא עם, בגוי נבל אכעיסם. כי אש קדחה באפי, ותיקד עד שאול תחתית; ותאכל ארץ ויבלה, ותלהט מוסדי הרים" (שם, כא-כב). והנה "רעות רבות וצרות" מדורות מידה כנגד מידה, מעשה אלוהי מובהק ולא חס ושלוה מחדל.

"אספה עלימו רעות" מכל הרעות שבעולם; "חצי אכלה בם" מבלי לחסוך זוועה שלא יחו. זהו תשקיף קשה מכל קללות בחוקותי וכי תבוא, ובהכרח, שלא יאמרו, חורבן הבית ומסעי הצלב והאינקוויזיציה וגזרות ת"ח ות"ט, ניחא, עליהם הוזהרנו והועדנו שמיד ה' נלקה, אבל אושוויץ חורג ובלתי אפשרי אלמלא "אין אלהי בקרבי". ולא היא: אף אושוויץ במשמע עם כל מכה שלא תבוא. "מזי רעב ולחמי רשף וקטב מריר; וישן בהמת אשלח בם עם חמת זחלי עפר. מחוץ תשכל חרב, ומחדרים אימה; גם בחור גם בתולה, יונק עם איש שיבה. אמרתי אפאיהם, אשבייתה מאנוש זכרם", עד השמדה גמורה לא אלינו ועד בכלל. את "אפאיהם" שמא יש לפרש כמו 'אפעהם' (אאפעהם) בחילוף ע"ן באל"ף, כלומר 'אאפסיהם', על פי ישעיהו מא, כד, "הן אתם מאין ופעלכם מאפע", מאפס. "לולי פעס אויב אגור, פן ינכרו צרימו" (=יתנכרו לאלוקים ולאמת); פן יאמרו ידנו רמה, ולא ה' פעל כל זאת" (שם, כג-כז), ועוד יהדהד הגידוף, "אין אלהים בישראל" (מלכים ב א, ג), ומה הועיל ההרס.

"כי גוי אבד עצות המה" ישראל, עם "לא חכם", "ואין בהם תבונה". כי "לו חכמו ישכילו זאת, יבינו לאחרייתם: איכה ירדף אחד אלף ושנים יניסו רבבה; אם לא כי צונם מקרם, וה' הסגירם" (דברים לב, כח-ל). הצלחות מופלאות לרודפי ישראל ומכות משונות שלא נשמע כמותן "למן היום אשר ברא אלהים אדם על הארץ ולמקצה השמים ועד

קצה השמים" (שם ד, לב), הן עצמן יעידו על השגחה אלוהית צמודה. "מה אעידך מה אדמה לך תפת ירושלם, מה אשנה לך ואנחמך בתולת בת ציון" (איכה ב, ג). לשאלה, "היכן היה האלוקים בשואה", התשובה היא אפוא, עומד ומסגיר את היהודים לצורריהם.

"כי לא כצורנו צונם", ואין לייחס את הנעשה לכוחם כי אם לכוחו. "ואיבינו פלילים", כמו פלולים – נשפטים. על כל פציעה והצקה הפנקס פתוח והיד כותבת, ובו בשעה שצורנו מוסרנו לאויבים הוא רושם את כל רשעיותיהם ליום נקם. "כל דרכיו משפט". "כי מגפן סדם גפנם, ומשדמת עמרה", כוס ניצחונם עלינו סופה להיות להם כוס תרעלה, "ענבמו ענבי רוש, אשכלת מררת למו; חמת תנינם יינם וראש פתנים אכזר. הלא" כל זדונם "הוא פמס עמדי חתום באוצרתי" (דברים לב, לא-לד).

מובן נוסף לפסוק שצוטט אחרון: שמא תאמר, האומנם וכיצד ראויה כל הרעה הזאת אל "יונק עם איש שיבה", או מתי קץ צרותינו ועת שילם לצורנו; אין הבורא זקוק להצטרף לברואיו. "הלא הוא פמס עמדי חתום באוצרתי". אבל דעו, "לי נקם ושלם לעת תמוט רגלם" של האויבים, "פי קרוב יום אידם, וחס עתדת למו" (שם, לה).

"פי ידן ה' עמו", ישפוט משפטם מאויביהם כלשון רש"י בפירושו למילים הזהות בתהלים קלה, יד וכמוכח מן ההקשר שם, וכמו "דן ידן עמו" (בראשית מט, טז) ועוד. "ועל עבדיו יתנחם", תהפוך דעתו כביכול לטוב עליהם. "כי יראה כי אזלת יד ואפס עצור ועזוב, ואמר, אי אלהימו, צור חסיו בו. אשר חלב זבחימו יאכלו, ישתו יין נסיכם; יקומו ויעזרכם, יהי עליכם סתרה" (דברים לב, לו-לח). הגאולה תתרגש כאשר ייסוב הגלגל, ותחת אשר אמרו ישראל "אין אלהי בקרבי", יאמרו מעתה "אי אלהימו" האחרים, ויבינו שאין עזר ומחסה באילילים ולא בשום משענת קנה רצון, אלא רק באלוקי אמת אשר עמם בצרה.

"ראו עתה כי אני אני הוא, ואין אלהים עמדי; אני אמת ואחיה, מחצתי ואני ארפא, ואין מידי מציל" (שם, לט). נמצא אני בעת צרה כמו בעת ישועה, ממני המוות וממני התחייה, ממני נמחצתם ובי תימצאו תרופה, ואל להתכחש לי או לחפש הצלה ממקום אחר.

מן "כי אשא אל שמים ידי ואמרתי חי אנכי לעולם", עד "הרנינו גוים עמו כי דם עבדיו יקום, ונקם ישיב לצריו וכפר אדמתו עמו" (שם, מ-מו), חיתום בתקווה והבטחה לישראל, אגב הדגשה חוזרת של נצחיות האלוקים ונוכחותו ושאין בריחה ממשפטו.

***

פי שם ה' אקרא הבו גדל לאלהינו (לב, ג)

מחלוקת הראשונים אם ברכת התורה דאורייתא

בברכות כא, א: "אמר רב יהודה... מניין לברכת התורה לפניך מן התורה? שנאמר, 'פי שם ה' אקרא הבו גדל לאלהינו'". רמב"ם אינו מונה את ברכת התורה כמצווה מן התרי"ג, אלא מזכיר את החובה לאומרה בהלכות תפלה ז, י, בתוך שאר ברכות כגון ברכות השחר "שתקנו חכמים... לברך אותן בכל יום" (שם, א). בהשגותיו לספר המצוות, שכחת העשין טו, פורט רמב"ן את ברכת התורה בין

המצוות אשר לדעתו היה לרמב"ם למנות ולא מנה:

"שנצטוונו להודות לשמו יתברך בכל עת שנקרא בתורה על הטובה הגדולה שעשה לנו בתתו תורתו אלינו והודיענו המעשים הרצויים לפניו שבהם ננחל חיי העולם הבא. וכאשר נצטוונו בברכה אחר כל האכילה (ברכת המזון) כן נצטוונו בזו. ובשלישי שלברכות אמרו, 'מנין לברכת התורה לפני מן התורה, שנאמר, כי שם ה' אקרא הבו גודל לאלהינו'. ורצה ללמוד ברכת המזון לפניו שיהיה מן התורה קל וחומר. אמרו, 'ומה תורה שאינה טעונה ברכה לאחריה טעונה לפניו, מזון שטעון לאחריו אינו דין שטעון לפניו?' והשיבו על זה מדרך הפירוכות, 'מה לתורה שכן חיי עולם. ועוד תנן, על המזון מברך לאחריו ואינו מברך לפניו'. וחפצם בזה שכיון שבעל קרי אינו מברך לפניו במזון והוא מברך לאחריה נלמוד שברכה לאחריו בלבד היא מן התורה ולפיכך אינה בטלה מפני תקנתם בטבילה בעלי קריין, ושמע מינה דקל וחומר פריכא הוא. והעולה מזה שברכת התורה לפני מנחת עשה דאורייתא... ואין ראוי למנותה מצוה אחת עם הקריאה [בתורה], כמו שמקרא בכורים אינו נמנה [מצווה] אחת עם הבאתן, וספור יציאת מצרים עם אכילת הפסח".

רמב"ן רומז בדבריו לשתי תשובות אפשריות להשגתו, ודוחה את שתייהן: (א) שמא לימודו של רב יהודה הוא אסמכתא בעלמא ולא מקור גמור למצווה חדשה. אולם משמע מן הגמרא שבעל קרי מברך ברכת התורה לפניו, שעשוה כקריאת שמע וברכת המזון שהוא חייב בהן מן התורה ואינן נידחות מפני תקנת עזרא. ועוד ביקשו לחייב אותו בברכת המזון לפניו קל וחומר מברכת התורה; (ב) שמא תימנה ברכת התורה לא לעצמה אלא כחלק ממצוות תלמוד תורה. אולם כמה שונה ברכת התורה מאמירות אחרות שנלוות אל פעולה, כגון מקרא ביכורים או סיפור יציאת מצרים, אשר בכל זאת נמנות לעצמן?

יועזר שהתשובה השנייה שרמב"ן העלה וביטל לא תועיל בלאו הכי לרמב"ם, כי כאמור מפורש בהלכות תפילה שברכת התורה מחויבת מתקנת חכמים, לא כמצווה לעצמה מן התורה ולא כחלק ממצווה אחרת. לא ניתן לבדוק אם לפי רמב"ם בעל קרי היה מברך ברכת התורה בזמן שנהגה תקנת עזרא, שכן "לא פשטה תקנה זו בכל ישראל ולא היה כח ברוב הציבור לעמוד בה לפיכך בטלה" (הל' קריאת שמע ד, ח), ולמעשה רמב"ם אינו מונע בעל קרי משום אמירה.

עם רמב"ן הסכימו רשב"א בחידושי לברכות מח, ב וספר החינוך מצווה תל. מנגד, רי"ף ורא"ש השמיטו את מאמר רב יהודה ונראה שהם סברו כרמב"ם שברכת התורה אינה מצווה מן התורה. ובשלחן ערוך או"ח רט, ג: "כל הברכות אם נסתפק אם בירך אם לאו אינו מברך, לא בתחילה ולא בסוף. חוץ מברכת המזון מפני שהיא של תורה". אבל במשנה ברורה מז, א הביא משאגת אריה ופרי חדש ופוסקים אחרונים נוספים "שברכת התורה הוא מן התורה ולכן אם נסתפק לו אם בירך ברכת התורה חוזר ומברך"; ראה שם. ועדיין רבה המבוכה מדוע רמב"ם וסיעתו לא קיבלו את מאמר רב יהודה כפשוטו.

ביאור הלשון 'מן התורה' שבמאמר רב יהודה

אלא שכך פירש רש"י במסכת ברכות על אתר את לימוד רב יהודה מפסוקנו, בד"ה כי שם ה' אקרא: "כשבא משה

לפתוח בדברי שירה אמר להם לישראל, אני אברך תחלה ואתם ענו אחרי אמר. 'כי שם ה' אקרא' בברכה, אתם 'הבו גודל לאלהינו' באמן. הכי מפרשי לה במסכת יומא". כוונתו לשנוי בברייתא שם לו, א על הנאמר במשנה לה, ב, שכאשר שומעים את הכהן הגדול מזכיר בוודיו את הכתוב, "כי ביום הזה יכפר עליכם לטהר אתכם מפל חטאתיכם לפני ה'". (ויקרא טז, ל), "הן עונין אחרי, ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד!" רבי אומר, 'כי שם ה' אקרא ה'בו גודל לאלהינו'; אמר להם משה לישראל, בשעה שאני מזכיר שמו של הקדוש ברוך הוא אתם 'הבו גודל'. אם יש ציווי בפסוק, הוא אינו אפוא לברך, אלא לענות ענייה הגונה – 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד' במקדש, או 'אמן' מחוץ לו – על כל ברכה שתושמע, או אפילו על הזכרת שם ה' היוצא מפי כהן גדול בקדושה. כשיטתו פירש רש"י את פסוקנו בפירושו לתורה ד"ה כי שם ה' אקרא: "הרי כי משמש בלשון כאשר... כשאקרא ואזכיר שם ה', אתם ה'בו גודל לאלהינו וברכו שמו. מכאן אמרו שעונין ברוך שם כבוד מלכותו אחר ברכה שבמקדש".

לפיכך אין בכתוב מקור המחייב ברכת התורה. ובאשר לעניית אמן מעולם לא אמרו חכמים שהיא "מן התורה" או שהיא חמורה כברכת המזון, ושמא היא מחובת השבח הכללית לו יתברך. אבל מפני שברכת התורה מוזכרת בתורה, ולו בסיפור משה על עצמו שהוא עומד לברכה, ואף בלי שנצטוונו עליה, קרא עליה רב יהודה שהיא "מן התורה" והחמיר בה לדחות טומאת קרי. שכן מצינו כמה דברים שנקראו "מן התורה" ושהחמירו בהם מפני ששורשם מן הכתוב, אף שהכתוב לא ציווה עליהם. כגון:

א. אם "כתב אות אחת נוטריקון" בשבת, "ר' יהושע בן בתירא מחייב" חטאת (משנה שבת, קד, ב), שכן "אמר רבי יוחנן משום רבי יוסי בן זימרא, מנין ללשון נוטריקון מן התורה? שנאמר, 'כי אב המון גוים נתתיך' (בראשית יז, ה); אב נתתיך לאומות (אל"ף של 'אב' לבדה היא נוטריקון של המילה 'אב' השלמה), בחור נתתיך באומות (בי"ת של 'אב' היא נוטריקון של 'בחור', וכן הלאה אות אות מן 'המון'), המון חביב נתתיך באומות, מלך נתתיך לאומות, ותיק נתתיך באומות, נאמן נתתיך לאומות" (גמרא שם קה, א).

ב. "רבן שמעון בן גמליאל אומר, כתובת אשה מן התורה", שכן נאמר על מפתה בתולה שאביה ממאן להשיאה לו, "'כסף ישקל כמהר הפתולת' (שמות כב, טז)", חמישים כסף כשיעור כתובת בתולה. "מכאן סמכו חכמים לכתובת אשה מן התורה... לפיכך נותן לה ממעות קפוטקיא" אם נשא אותה בקפוטקיא, אף אם גירשה בארץ ישראל שמעותיה קלות, מפני שמשעת נישואים כבר השתעבד לכתובתה, כמו להלוואה או כל חוב אחר שחיובו מדאורייתא (כתובות יא, א).

ג. אין ליטול שכר על ביקור חולים, מפני שהיא מצוה (ראה נדרים לט, א). שכן "אמר ריש לקיש, רמז לביקור חולים מן התורה מנין? שנאמר, 'אם כמות פל האדם ימתן אלה ופקדת פל האדם יפקד עליהם לא ה' שלחני' (במדבר טז, כט). מאי משמע? אמר רבא, 'אם כמות פל האדם ימתן אלה', שהן חולים ומוטלים בעריסתן ובני אדם מבקרים אותן (פקודה היא ביקור), מה הבריות אומרים? 'לא ה' שלחני'".

אפשר אפוא שבעל קרי מחויב בכל אמירה שקדמה במעלה ובזמן לתקנה שחייבתו טבילה לתורה ותפילה. ועם זאת יתכן שהמסופק אם בירך ברכת התורה לא יחזור ויברך, כי סוף סוף אין חובתה מן התורה.

מסתבר שגם לרמב"ן לא ישתמע ציווי לברך על התורה מן "כִּי שֵׁם ה' אֶקְרָא..." אלא לשיטתו הידועה בהקדמתו לבראשית, ש"כל התורה כולה שמותיו של הקדוש ברוך הוא", אשר יש שמצאו לה רמז במשנה אבות ג, ו, בה למד רבי חלפתא ש"אפילו אחד" שיושב ועוסק בתורה שכינה עמו, "שנאמר, בְּכָל הַמָּקוֹם אֲשֶׁר אֲזַכִּיר אֶת שְׁמִי אֲבֹא אֵלַיָּהּ וּבִרְכָתֶיהָ" (שמות כ, כא), והרי שקריאת תורה היא הזכרת שמו יתברך. כך עולה מלשון רמב"ן, "שנצטוונו להודות לשמו יתברך בכל עת שנקרא בתורה", שאינו אלא העתק של פסוקנו במילים נרדפות: "כִּי" = "בכל עת"; "שֵׁם ה' אֶקְרָא" = "שנקרא בתורה", שהיא כאמור שרשור שמות של ה'; "הָבוּ גִדְל לֵאלֹהֵינוּ" = "להודות לשמו יתברך".

שמה לפיכך אפילו לרמב"ן אין ברכת התורה מן התורה אלא לפני קריאה בתורה שבכתב, שהיא אמנם שמותיו של הקב"ה, בניגוד לקריאת שאר ספרי הקודש או לימוד תורה שעל פה. שירת האזינו בגרוננו של משה ניתנה להיכתב ונידונה ככתב גופו, ושומעיו נחשבו כקוראים וחויבו בברכה.

ביאור אונקלוס לכתוב

אונקלוס מתרגם, "ארי בשמא דה' אנא מצלי הבו רבותא קדם אלהנא". לדעתו ושלא כרש"י, "כִּי" אינה פה ציון זמן, 'כאשר', אלא הטעמה, 'שכן'. "שֵׁם ה' אֶקְרָא" אינו עתיד אלא הווה ("מצלי" ולא 'אצלי'). הקריאה בשם ה' היא תפילה, כבכל מקום בתרגומו, כגון בראשית ד, כו; שם יב, ח; שם יג, ד; שם כא, לג; שם כו, כה; חוץ מהיכן שהקב"ה הוא הקורא בשמו שלו, בשמות לג, יט, ו-לד, ה. אין לפי אונקלוס זיקה בפסוק לברכת התורה. אלא, משה פנה למעלה אל "הַשָּׁמַיִם" ולמטה אל "הָאָרֶץ" לזרזם שיאזינו וישמעו אל דבריו ו"אֲמַרִי פִי" (לב, א), אל "לִקְחִי" ו"אֲמַרְתִּי" (לב, ב). ומדוע יטו אוזן ולב? כי משה מתפלל תמיד בעד עליונים ותחתונים, "כִּי נִבְיָא הוּא" (בראשית כ, ז), וככזה הוא גם המלמד את הבריות ומיישרם אל הטוב. אם יזניחו את תורתו גם לא תועיל להם תפילתו, כמאמר החכם, "מִסִּיר אֲזִנּוֹ מִשְׁמַע תּוֹרָה גַם תִּפְּלֹתוֹ תוֹעֵבָה" (משלי כח, ט), ו"שלוחו של אדם כמותו" (משנה ברכות לד, ב).

ועוד, שהלימוד ממהה הוא עצמו מעין תפילה, "שבשעה שחכם יושב ודורש [הקב"ה] מוחל ומכפר עונותיהם של ישראל" (מדרש משלי י).

"הָבוּ גִדְל לֵאלֹהֵינוּ" הוא לאונקלוס דירבון חוזר לכבד את נותן התורה בשמיעת אמריה. אפשר שיש בו רמז ל"יהא שמיה רבא דאגדתא", אשר אמרו בסוטה מט, א שהוא המקיים את העולם, שמייס וארץ. משתספגו דברי מוסר ואגדה "כְּמִטָּר" ו"כְּפֶטֶל" (לב, ב), "הָבוּ גִדְל" אל "שֵׁם ה'" הנזכר. ועיין תוספות לברכות ג, א, ד"ה ועונין.

***

שַׁחַת לוֹ לֹא בְּנִיּוֹ מוֹמֵם (לב, ה)

תרגם אונקלוס: "חבילו להון לא ליה בניא דפלחו לטעותא". מפרשי התרגום הסכימו שהנושא של "לִיָּה" הוא "חבילו", לאמור שההשחתה שהשחיתו ישראל פגעה רק בהם ולא ח"ו בו יתברך, כי "אִם חָטְאֶתָּ מֵהַ תִּפְּעֹל בּוֹ, וְרַבּוֹ פִּשְׁעֵיָּהּ מֵהַ תַּעֲשֶׂה לוֹ" (איוב לה, ו), או שהמשחת בו לקו ישראל בא להם

מידם ולא מידו, כי "מִפִּי עֲלִיּוֹן לֹא תֵצֵא הָרְעוֹת וְהַטּוֹב" (איכה ג, לח). אבל נפלה מבוכה אם "לִיָּה" הוא אמנם תרגום של "לוֹ". יש אומרים ש"להון" היא הוספה של אונקלוס לפתח את המשמע הנעוץ ב"שַׁחַת", ושיעור הכתוב הוא, "שַׁחַת [שלחם] לוֹ" יתברך "לֹא" (אינו), אלא להם. אחרים מקשים שלפיכך "לוֹ לֹא" הוא מהופך, והיה להיכתב 'לא לוֹ' כמו "לא לִיָּה" שבתרגום. לדעתם "להון" מייצגת את התרגום של "לוֹ", ואילו "לִיָּה" היא ההוספה ופיתוח של "לֹא". שיעור הכתוב הוא, "שַׁחַת לוֹ", משחתם של ישראל הוא שלהם; "לֹא", כל יעלה על דעת שהוא של הקב"ה. ראה 'מעט צרי'. הצד השווה בהם שאחת ממילות היחס בתרגום, או "להון" או "לִיָּה", היא יתירה על לשון הכתוב.

לולי דבריהם כוונת אונקלוס נהירה בלי ייתור. את "בְּנִיּוֹ" הוא מתרגם פה "בניא", שהיא בכל שאר מופעיה תרגום של 'בָּנִים' או 'יָלָדִים' ללא שיוך, כאשר 'בְּנִיּוֹ' מתורגמת תמיד, "בנוהי". נראה שאונקלוס פירק את "בְּנִיּוֹ" אל 'בנים לוֹ'. "שַׁחַת לוֹ" הוא משפט לעצמו ותרגומו "חבילו להון", השחיתו להם. אחריו משפט שני, "לֹא בְּנִיּוֹ מוֹמֵם", שתרגומו "לֹא לִיָּה בניא דפלחו לטעותא". לא לו יתברך בנים כאלה פגומים במום העבודה הזרה, או, אלה הפגומים כבר אינם לו בנים, כדעת ר' יהודה בקידושין לו, א, ש"אם אין אתם נוהגים מנהג בנים, אין אתם קרואים בנים" (השווה רמב"ן). הנושא של "לִיָּה" הוא אפוא "בניא".

הבנת המפרשים, לפיה "חבילו" היא הנושא של "להון" ו"לִיָּה" גם שתיהן, נובעת למעשה מרש"י, המצטט את "חבילו להון ולא לִיָּה" כמשפט אחד שמסתיים לפני התיבה "בְּנִיּוֹ". רש"י עוד מקדים ו"ו חיבור לתיבה "לֹא" שבתרגום, כאילו מבואר בתרגום שישראל השחיתו לעצמם "ולֹא" השחיתו ח"ו לקב"ה. את "בְּנִיּוֹ מוֹמֵם" מסביר רש"י בדרכו בלי להזדקק לתרגום. אפשר שרש"י גרס "בנוהי" תחת "בניא" שלפנינו, אך יתכן שרש"י לא מסכים לדעת אונקלוס אודות פירוש "שַׁחַת לוֹ לֹא", אך הוא נסמך על לשון אונקלוס למגמה שונה.

מצויה אצל רש"י פרשנות על יסוד הכפלת תפקידה של תיבה יחידה במקרא. על "וְרוּחַ אֱלֹהִים מְרַחֶפֶת עַל פְּנֵי הַמַּיִם" שבבראשית א, ב, כותב רש"י: "כסא הכבוד עומד באויר ומרחף על פני המים ברוח פיו של הקדוש ברוך הוא ובמאמרו, כיונה המרחפת על הקן". "מְרַחֶפֶת" היא לרש"י פועל יוצא, כמו 'מרחיפה'. מאמר הקב"ה מרחיף את כסא כבודו. התיבה "אֱלֹהִים" משמשת פה בתחביר שימוש כפול, סומך לנושא "רוח" וגם מושא, כאילו נכתב "אֱלֹהִים" פעמיים: "וְרוּחַ אֱלֹהִים" (מאמרו) [את] אֱלֹהִים (על כסא כבודו כביכול) מְרַחֶפֶת. ובפירושו לבמדבר טז, א: "וַיִּקַּח קָרַח - לקח את עצמו..." כאילו נכתב "וַיִּקַּח קָרַח" [את] קָרַח. פרשנות כזו שורשה בתלמוד, ראה בבא מציעא סא, א ותוספות שם ד"ה קרי ביה.

אף כאן, "שַׁחַת לוֹ לֹא" - חבילו להון ולא לִיָּה, כאילו נכתב, 'שַׁחַת לוֹ' (שיחתו ישראל לעצמם), לוֹ (לקב"ה) 'לֹא'. "לוֹ" מוכרחת לבוא לפני "לֹא" במקום אחריה מפני שהשימוש האחר של "לוֹ" מחייב להצמידה אל "שַׁחַת". (אשר לשימוש כפול באותיות בודדות ראה

רש"י להוריות ד, א ד"ה אמר עולא; וראה 'המקרא והמסורה' לרבי ראובן מרגליות, עמודים סה - ע).

ואמנם במקומות רבים נראה בעליל, אף בלי הצבעתו של רש"י, איך מנצל הכתוב תיבה או ניב כאילו הוכפל. כגון: א. "וּלְאָדָם לֹא מִצָּא עֶזֶר כְּנֶגְדּוֹ" (בראשית ב, כ), ששיעורו

וְלֹאֲדָם (תיאור) אָדָם (נושא) לֹא מֵצָא עֶזְרָ כְּנַגְדּוֹ.

ב. "שִׁפְף דָם הָאָדָם בְּאָדָם דָּמוֹ יִשְׁפֹּף כִּי בְּצִלָם אֱלֹהִים עָשָׂה אֶת הָאָדָם" (בראשית ט, ו), כאומר, "כִּי בְּצִלָם אֱלֹהִים אֱלֹהִים עָשָׂה אֶת הָאָדָם", כך שערוכה כאן תקבולת בין "הָאָדָם" שהוא סומך את "דָם" וגם נוקם את "דָם" ובין "אֱלֹהִים" שהוא סומך את "צִלָם" וגם עושה "בְּצִלָם".

ג. "וּקְרֵאתֶם בְּעֵצֶם הַיּוֹם הַזֶּה מִקְרָא קֹדֶשׁ יִהְיֶה לָכֶם" (ויקרא כג, כא). הוראתו: וּקְרֵאתֶם בְּעֵצֶם הַיּוֹם הַזֶּה מִקְרָא קֹדֶשׁ (מושא); מִקְרָא קֹדֶשׁ (נושא) יִהְיֶה לָכֶם.

ד. "לִכֵּן אֲתָה וְכָל עַדְתְּךָ הַנִּעָדִים עַל ה'" (במדבר טז, יא). הַנִּעָדִים (לואי של "עַדְתְּךָ") נִעָדִים (נושא) עַל ה'.

ה. "הוא יתחטא בו ביום השלישי וביום השביעי יטהר" (במדבר יט, יב). 'הוא יתחטא בו ביום השלישי וביום השביעי' (כאמור להלן שם, יט), [ואם כך יעשה אזי] ביום השביעי יטהר.

לולי דמסתפינא כמדומה תימצאנה הכפלות כאלה גם כאשר הניקוד משתנה בין שני השימושים. כגון "וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה זֶה הַדָּבָר אֲשֶׁר צִוָּה ה', מֵלֵא הָעָמָר מִמֶּנּוּ לְמִשְׁמַרְת לְדֹרֹתֵיכֶם" (שמות טז, לב), אשר משמעו, 'מֵלֵא מֵלֵא הָעָמָר', כמו שקיים משה את הציווי באמרו "אַל אֲהַרֵן קַח צִנְצָנֶת אַחַת וְתֵן שָׁמָּה מֵלֵא הָעָמָר מִן...". (שם, לג).

ובבראשית כט, ב-ג: "וַיֵּרָא וְהָיָה בָּאָר בְּשָׂדֵה וְהָיָה שֵׁם שְׂלֹשָׁה עֶדְרֵי צֶאֱן רֹבְצִים עָלֶיהָ כִּי מִן הַבָּאָר הָהוּא יִשְׁקוּ הָעֶדְרִים, וְהָאֶבֶן גְּדֹלָה עַל פִּי הַבָּאָר. וְנִאָּסְפוּ שָׁמָּה כָּל הָעֶדְרִים וְגִלְלוּ אֶת הָאֶבֶן מֵעַל פִּי הַבָּאָר...". כבר העיר רש"י ש"יִשְׁקוּ הָעֶדְרִים" משמע "משקים הרועים את העדרים, והמקרא דבר בלשון קצרה". כן להלן יש לומר ש"וְנִאָּסְפוּ שָׁמָּה כָּל הָעֶדְרִים וְגִלְלוּ אֶת הָאֶבֶן" משמע 'וְגִלְלוּ הָרועים אֶת הָאֶבֶן', בדרך קצרה. אך אילו הורשתה סטיה קלה מניקוד המסורה, שמא נדרוש את "הָעֶדְרִים" האחרונים כאילו הם "עֶדְרִים" (פתח בלתי חטוף ודל"ת דגושה) במשקל בעלי המלאכה, מגדלי או מובילי עדרי צאן, כלומר רועים. ובשופטים ה, טז: "לְשִׁמְעַ שְׂרָקוֹת עֶדְרִים", צפצוף חלילי 'עֶדְרִים' היינו רועים. לפיכך ישתמע "כִּי מִן הַבָּאָר הָהוּא יִשְׁקוּ הָעֶדְרִים, יִשְׁקוּ הָעֶדְרִים [את] הָעֶדְרִים".

***

יִרְכְּבֵהוּ עַל בִּמְתִּי אֶרֶץ וַיֹּאכַל תְּנוּבַת שְׂדֵי, וַיִּנְקְהוּ דָבֶשׁ מִסְלַע וְשָׁמֶן מִחֲלִמִּישׁ צוּר: חֲמַאת בָּקָר וַחֲלָב צֶאֱן עִם חֲלָב פָּרִים וְאֵילִים בְּנִי בֶשֶׁן וְעֵתוּדִים, עִם חֲלָב פְּלִיּוֹת חֲטָה וְדָם עֵנֵב תִּשְׁתֶּה חֲמָר (לב, יג-יד)

פירש רש"י: "יִרְכְּבֵהוּ [עַל בִּמְתִּי אֶרֶץ] - עַל שֵׁם שֶׁאֶרֶץ יִשְׂרָאֵל גְּבוּהָ מִכָּל הָאֲרָצוֹת. וַיֹּאכַל תְּנוּבַת שְׂדֵי - אֵלֶּה פִּירוֹת אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל שֶׁקֻּלָּם לְנוֹב וּלְהַתְבַּשֵּׁל מִכָּל פִּירוֹת הָאֲרָצוֹת. וַיִּנְקְהוּ דָבֶשׁ מִסְלַע - מַעֲשֵׂה בֶּאֱחָד שֶׁאִמֵּר לְבָנוּ בְּסִיכְנִי, הִבֵּא לִי קִצִּיעוֹת מִן הַחֲבִיבוֹת. הֵלֵךְ וּמִצָּא הַדֶּבֶשׁ צֶף עַל פִּיָּה. אָמַר לוֹ, זֶה שֶׁל דֶּבֶשׁ הוּא. אָמַר לוֹ, הִשְׁקֵעַ יָדְךָ לְתוֹכָהּ וְאִתָּהּ מַעֲלָה קִצִּיעוֹת מִתּוֹכָהּ. וְשָׁמֶן מִחֲלִמִּישׁ צוּר - אֵלֶּה זֵיתִים שֶׁל גּוֹשׁ חֲלָב. בִּמְתִּי אֶרֶץ - לְשׁוֹן גְּבוּהָ. שְׂדֵי - לְשׁוֹן שְׂדֵה. חֲלִמִישׁ צוּר - תִּקְפוּ וְחִזְקוּ שֶׁל סֹלֶעַ. כִּשְׂאִינוּ דְּבוּק לְתִיבָהּ שֶׁלֹּאֲחֲרָיו נִקְוֶה חֲלִמִישׁ, וְכִשְׁהוּא דְּבוּק נִקְוֶה חֲלִמִישׁ. חֲמַאת בָּקָר וַחֲלָב צֶאֱן - זֶה הִיָּה בִּימֵי שְׁלֹמֹה, שֶׁנֶּאֱמַר, "[וַיְהִי לָחֶם

שְׁלֹמֹה לַיּוֹם אֶחָד...] עֲשָׂה בָּקָר בָּרָאִים וְעֶשְׂרִים בָּקָר רָעִי וּמֵאָה צֶאֱן" (מלכים א ה, ב-ג). עִם חֲלָב פָּרִים - זֶה הִיָּה בִּימֵי עֶשְׂרֵת הַשְּׁבִטִים, שֶׁנֶּאֱמַר, "וְאֹכְלִים פָּרִים מִצֶּאֱן" (עמוס ו, ד). חֲלָב פְּלִיּוֹת חֲטָה - זֶה הִיָּה בִּימֵי שְׁלֹמֹה, שֶׁנֶּאֱמַר, "וַיְהִי לָחֶם שְׁלֹמֹה לַיּוֹם אֶחָד שְׁלֹשִׁים כֹּר סֵלֶת וְשִׁשִּׁים כֹּר קֶמַח" (מלכים א ה, ב). וְדָם עֵנֵב תִּשְׁתֶּה חֲמָר - בִּימֵי עֶשְׂרֵת הַשְּׁבִטִים, "הַשְּׁתִּים בְּמִזְרְקֵי יֵי" (עמוס ו, ו). חֲמַאת בָּקָר - הוּא שׁוֹמֵן הַנִּקְלֵט מֵעַל גְּבִי הַחֲלָב. וַחֲלָב צֶאֱן - חֲלָב שֶׁל צֶאֱן, וְכִשְׁהוּא דְּבוּק נִקְוֶה חֲלָב כְּמוֹ "בְּחֲלָב אֱמוֹ" (שמות כג, יט). פָּרִים - כִּבְשִׁים. וְאֵילִים - כִּמְשֻׁמֵּעוֹ. בְּנִי בֶשֶׁן - שְׁמָנִים הִיוּ. פְּלִיּוֹת חֲטָה - חִיטִּים שְׁמָנִים כִּחֲלָב כְּלִיּוֹת וְגַסִּין כְּכֹלִיא. וְדָם עֵנֵב - הִיָּה שׁוֹתָה יֵין טוֹב וְטַעַם יֵין חֲשׁוֹב. חֲמָר - יֵין בְּלִשׁוֹן אֲרָמִי (כְּנוֹן בְּעִזְרָא ו, ט, ו-ז, כב). חֲמָר - אֵין זֶה שֵׁם דְּבַר אֲלֵא לְשׁוֹן מְשׁוּבָּח בְּטַעַם. וַיִּנּוֹ"ש בְּלַע"ז (השווה רש"י עַל "יֵין חֲמָר" בְּתַהֲלִים עַה, ט, וְהוֹכַחְתּוּ לְדַבְּרוֹ כִּאֵין הִיא כְּנֶרְאָה מִשֵּׁם, שֶׁאֵם "חֲמָר" או "חֲמָר" בְּעֵבְרִית הוּא הוּא יֵין, "יֵין חֲמָר" הוּא כְּפִלּוֹת; רֹאֵה גַם רִש"י לִישׁוֹנָה כֹּז, ב). וְעוֹד יֵשׁ לְפָרֶשׁ שְׁנֵי מִקְרָאוֹת הַלָּלוּ אַחֵר תִּרְגּוּם שֶׁל אוֹנֶקְלוֹס: אֲשֶׁרִּינוֹן עַל תּוֹקֶפִי אֲרַעָא...".

ד"ה וְדָם עֵנֵב מְגוּמָגִם בְּדַפּוּסִים אֵין הַמְּגַמָּה, בְּסִיּוֹעַ הַדִּיבּוּרִים שֶׁאֲחֲרָיו, הִיא כְּנֶרְאָה שְׁמִיד שִׁיצָא הַמִּיץ מִן הָעֵנֵב כְּבַר יִטְעֵמוּ בּוֹ טַעַם יֵין יֵשׁן מְשׁוּבָּח. הַנִּיב "אַחֵר תִּרְגּוּם..."/, בְּמִשְׁפַּט הַמְּסִיִּים שֶׁל רִש"י, הוּא יַחֲדָאִי. בְּשֶׁאֵר מִקּוֹמוֹת מְרַבָּה רִש"י לְהַשְׁתַּמֵּשׁ בְּבִיטוֹי 'כְּתִרְגּוּמוֹ' או 'כְּתִרְגּוּם'. אֲבָל פֶּה נִמְשָׁךְ רִש"י אַחֵר דְּבָרָיו עַל פִּסּוּק יֵב לְמַעֲלָה, ש"צִרִּיךְ לִישֵׁב הַדְּבַר לְכֹאֵן וּלְכֹאֵן": עַל מָה שִׁיתְרַחֵשׁ כְּבַר עַד הַעֵת שִׁיבְגּוֹדוֹ יִשְׂרָאֵל וְתִיִּדְרֵשׁ הַעֲדוּת, וְעַל הַנּוֹלָדוֹת שֶׁעֲתִידוֹת לְהִירָקֶם בְּגֹאֲלוֹהָ הָאַחֲרוֹנָה.

לְפִיכָךְ מִצִּיעַ רִש"י לְפִסּוּקִים שֶׁלִּפְנֵינוּ פִּירוֹשׁ שֶׁכְּבַר הַתִּקְיִים בְּעֵבֶר שֶׁלָנוּ וְשֶׁל אֲבוֹתֵינוּ שֶׁהִשְׁמִינוּ וְנִטְשׁוּ אֶת קוֹנֵם וְנִשּׁוּ טוֹבָה. שְׁמִתְחִילָה מְשִׁיצָאוּ מִמִּצְרַיִם הָעֵלָה הַקְּדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא אֶת עַמּוֹ לְאֶרֶץ יִשְׂרָאֵל הַגְּבוּהָה וְהַאֲכִילָם פִּירוֹת אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל הַמִּתּוֹקִים וּבִשְׁר אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל הַשֶּׁמֶן. רֹאֵה אֵיךְ בְּכָל אֶחָד מִשְׁנֵי הַפִּסּוּקִים מְקִדִּים רִש"י לְהוֹכִיחַ שֶׁהַכָּל אִמְנָם אִירַע וּמוֹכֵר: "אֵלֶּה פִּירוֹת אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל שֶׁקֻּלָּם לְנוֹב..."/, "מַעֲשֵׂה בֶּאֱחָד..."/, "אֵלֶּה זֵיתִים שֶׁל גּוֹשׁ חֲלָב", "זֶה הִיָּה בִּימֵי שְׁלֹמֹה", "זֶה הִיָּה בִּימֵי עֶשְׂרֵת הַשְּׁבִטִים", שׁוֹב "זֶה הִיָּה בִּימֵי שְׁלֹמֹה", וְשׁוֹב "בִּימֵי עֶשְׂרֵת הַשְּׁבִטִים". רַק לְבִסּוּף חֲזוֹר רִש"י לְפָרֶשׁ אֶת מִטְבַּעוֹת הַלֶּשֶׁן פֶּרֶט פֶּרֶט - "בְּמִתִּי אֶרֶץ לְשׁוֹן גְּבוּהָ", "שְׂדֵי לְשׁוֹן שְׂדֵה", "חֲלִמִישׁ צוּר תִּקְפוּ וְחִזְקוּ שֶׁל סֹלֶעַ", "חֲמַאת בָּקָר הוּא שׁוֹמֵן..."/, "וַחֲלָב צֶאֱן [הוּא] חֲלָב שֶׁל צֶאֱן", וְכֵן הִלָּאָה.

וּבְעֵבֶר הַפִּירוֹשׁ שִׁיתְקִיִּים בְּמַהֲרָה בְּגֹאֲלוֹתָנוּ, מִפְּנֵה רִש"י לְאוֹנֶקְלוֹס. "אֲשֶׁרִּינוֹן עַל תּוֹקֶפִי אֲרַעָא אוֹכִילָנוֹן בְּזַת שְׁנֵאִיהוֹן יִהְיֶה לְהוֹן בְּזַת שְׁלִיטִי קְרוֹיִן וְנִכְסִי יִתְבִּי פְּרִכִּין תִּקְפִּיִן. יִהְיֶה לְהוֹן בְּזַת מְלִכִּיהוֹן וְשְׁלִיטִיהוֹן עִם עוֹתֵר רִבְרִיְהוֹן וְתִקְפִּיְהוֹן עִמָּא דְאַרְעָהוֹן אֲחִסְנָתְהוֹן עִם בְּזַת חִלִּיְהוֹן וּמִשְׁרִיְתְהוֹן וְדָם גְּבִרִיְהוֹן אֲתֵאֲשֵׁד כְּמִיא." אֶת תִּרְגּוּמוֹ נִיתֵן לְהַסֵּב עַל הַכִּיבוּשִׁים הַנִּכְוָנִים לְמֶלֶךְ הַמִּשְׁחָה, כֹּאשֶׁר "יִדְבֵּר" הַקְּדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא כָּל "עַמִּים תִּתְּחִינוּ וְלֹאֲמִים תִּתְּחַת רַגְלֵינוּ" (תהלים מז, ד), נִיצָחוֹן גְּמוּר אֲשֶׁר טֶרֶם הוּשְׁלַם אֲפִילוֹ בִּימֵי הַצִּלְחַת שְׁלֹמֹה. אֲלֵא שֶׁאוֹנֶקְלוֹס עֲצָמוֹ הַתְּכוּוֹן כְּנֶרְאָה לְמָה שֶׁהִיָּה בְּכִיבוּשׁ יְהוֹשֻׁעַ אֶת הָאֶרֶץ מִיַּד הַכְּנַעֲנִי, שֶׁכֵּן הִטָּה אוֹנֶקְלוֹס אֶת "יִרְכְּבֵהוּ" הָעֵתִידִי אֶל לְשׁוֹן עֵבֶר, "אֲשֶׁרִּינוֹן" וְלֹא "יִשְׁרִינוֹן". אֵךְ אֲנִי נִפְרֵשׁ "שְׁנֵי מִקְרָאוֹת הַלָּלוּ אַחֵר תִּרְגּוּם שֶׁל אוֹנֶקְלוֹס", כְּלוֹמֵר עַל פִּיו אֵם לֹא כְּדַעְתּוֹ מִמֶּשׁ.